

دانشگاه ادیان و مذاهب
دانشکده مذاهب

رساله دکتری تخصصی
رشته مذاهب فقهی

واکاوی اندیشه مقاصدی در فقه امامیه با تأکید بر سیر تاریخی تحولات فقه

نگارش

رضا سمیعی

استاد راهنما

دکتر رضا اسلامی

استاد مشاور

دکتر حسین رجبی

مهر ۱۴۰۱

ایستادگی

چکیده

از برجسته‌ترین ویژگی‌های عقل مسلمان که نتیجه تربیت اسلامی است عقل تعلیلی غایت اندیش است. این شیوه تعقل، با تحلیل مقاصد درک می‌کند که هیچ چیز در این عالم هستی نیست مگر آن که حکمت، علت و سببی دارد و مجالی برای تصادف و انتفاء اسباب در عالم وجود نیست بنابراین چگونه ممکن است احکام شریعت که مدعی تنظیم حیات انسانی است حکمت، علت و سببی نداشته باشند. اجتهاد به‌عنوان ابزار استنباط حکم شرعی، ماهیتی پویا و در حرکت دارد و این پویایی در طول زمان سبب پیدایش شیوه‌ها و انواع مختلفی از اجتهاد شده است. در هر زمانی متناسب با موضوعات آن زمان مسائل نوپدید و مستحدثه بستری برای اجتهاد مبتنی بر عقلانیت بوده‌اند، در واقع آنچه موجب اتحاد و ثبوت در اصل اجتهاد می‌شود وجود اصول ثابت در شریعت است که با وجود تغییر در موضوعات همچنان قواعد و قوانین شرعی معتبر هستند، در این رساله با بازخوانی مفهوم اجتهاد و منابع استنباط از دریچه اندیشه مقاصدی و با بررسی سیر تاریخی این تحولات از طریق علوم و گزاره‌های مرتبط با فقه از جمله اصول فقه و قواعد فقه و همچنین بستر پیدایش مقاصد شریعت در فقه اهل سنت تلاش خواهیم کرد جایگاه مقاصد شریعت و ضوابط تمسک به قواعد مقاصدی را در کشف احکام شرعی دست‌یابیم. اجتهاد مبتنی بر نصوص و عقلانیت از ارکان پدیداری و پایداری فقه امامیه است؛ از دیگر سو مصلحت‌سنجی در صدور احکام شرعی با عقلانیت و درک غایات؛ مدعیان و طرفداران فراوانی دارد، ورود این مباحث در علوم اجتهادی فقه شیعه نیز خالی از تاثیر نبوده است. پایان نامه‌ها و مقالات متعددی با گرایش مقاصد شرعی نگارش می‌شود. این در حالی است که با توجه به مخالفت‌های صریح شیوه اجتهادی در فقه امامیه با مبانی فقهی قیاس؛ و در هم تنیدگی مبانی مقاصد شرعی با شیوه اجتهاد مبتنی بر قیاس در فقه اهل سنت؛ این سوال اساسی پاسخ داده نشده است که آیا در فقه امامیه اجازه داریم از مقاصد شریعت و ملاکات و غایات احکام در صدور احکام شرعی استفاده کنیم؟ آیا این روش در میان فقهای شیعه مرسوم و متداول بوده است؟ و اگر پاسخ مثبت است حدود و ضوابط تمسک به این اهداف و حکمت‌ها چیست؟

واژگان کلیدی: اجتهاد، مقاصد الشریعه، ادوار فقه، سیر تطور اجتهاد، کشف مقاصد شریعت، ملاکات احکام.

فهرست نوشتار

فصل اول: کلیات و مفاهیم	۱۹
۱-۱. بخش اول: کلیات	۲۰
مقدمه	۲۰
۱-۱-۱. بیان مسئله	۲۱
۱-۱-۲. هدف پژوهش	۲۳
۱-۱-۳. پرسش اصلی پژوهش	۲۳
۱-۱-۴. پرسش‌های فرعی پژوهش	۲۴
۱-۱-۵. فرضیه اصلی پژوهش	۲۴
۱-۱-۶. فرضیه‌های فرعی پژوهش	۲۵
۱-۱-۷. پیش‌فرض‌های ضروری پژوهش	۲۵
۱-۱-۸. پیشینه پژوهش	۲۶
۱-۱-۹. فایده پژوهش	۲۸
۱-۱-۱۰. اهمیت پژوهش	۲۹
۲-۱. بخش دوم: مفاهیم	۳۱
۱-۲-۱. گفتار اول: تبیین مفهوم اجتهاد	۳۱
۱-۲-۱-۱. معنای لغوی واژه اجتهاد	۳۱
۱-۲-۱-۲. معنای اصطلاحی واژه اجتهاد	۳۳
۱-۲-۱-۳. ضرورت بازنگری در مبانی اجتهاد	۳۵

- ۴-۱-۲-۱. علل پیدایش اجتهادات مختلف ۳۶
- ۵-۱-۲-۱. نظریات کلی در حوزه استنباط ۳۷
- ۶-۱-۲-۱. انواع اجتهاد فقهی در طول زمان ۳۸
- ۷-۱-۲-۱. انواع اجتهاد اصولی از دیدگاه امامیه ۳۹
- ۸-۱-۲-۱. منع از اجتهاد به رأی ۴۰
- ۹-۱-۲-۱. انواع اجتهاد در اصطلاح اهل سنت ۴۲
- ۱-۹-۱-۲-۱. اجتهاد مستقل ۴۲
- ۲-۹-۱-۲-۱. اجتهاد نیمه مستقل یا مطلق منتسب ۴۲
- ۳-۹-۱-۲-۱. اجتهاد مقید ۴۳
- ۴-۹-۱-۲-۱. اجتهاد در ترجیح ۴۴
- ۵-۹-۱-۲-۱. اجتهاد در فتاوا ۴۴
- ۲-۲-۱. گفتار دوم: تبیین مفهوم مقاصد شریعت ۴۵
- ۱-۲-۲-۱. تعریف مفردات مقاصد شریعت ۴۵
- ۱-۱-۲-۲-۱. تعریف لغوی «مقاصد» ۴۵
- ۲-۱-۲-۲-۱. واژه قصد در قرآن کریم ۴۵
- ۳-۱-۲-۲-۱. مفهوم واژه «شریعت» ۴۶
- ۴-۱-۲-۲-۱. مفهوم واژه «فقه» ۴۷
- ۵-۱-۲-۲-۱. مفهوم واژه «اسلامی» ۴۸
- ۶-۱-۲-۲-۱. مفهوم واژه «مقاصد دین» ۴۹

- ۴۹ ..... ۷-۱-۲-۲-۱ مفهوم واژه مقاصد شریعت
- ۵۱ ..... ۸-۱-۲-۲-۱ موضوع مقاصد شریعت
- ۵۲ ..... ۹-۱-۲-۲-۱ مقاصد الشریعه به اعتبار یک علم مشخص
- ۵۳ ..... ۱۰-۱-۲-۲-۱ توقیفی بودن مقاصد عبادات
- ۵۴ ..... ۲-۲-۲-۲-۱ انواع مقاصد به اعتبار عوامل بیرونی
- ۵۵ ..... ۱-۲-۲-۲-۲-۱ اول: مقاصد شارع و مقاصد مکلف
- ۵۵ ..... ۲-۲-۲-۲-۲-۱ دوم: مقاصد عامه و خاصه
- ۵۶ ..... ۳-۲-۲-۲-۲-۱ سوم: مقاصد قطعی و ظنی و وهمی
- ۵۷ ..... ۴-۲-۲-۲-۲-۱ چهارم: مقاصد کلی و جزئی
- ۵۸ ..... ۵-۲-۲-۲-۲-۱ پنجم: مقاصد اصلی و تبعی
- ۵۹ ..... ۳-۲-۲-۲-۲-۱ انواع مقاصد به اعتبار قوت ذاتی
- ۵۹ ..... ۱-۳-۲-۲-۲-۱ نوع اول: مقاصد ضروریات
- ۶۰ ..... ۱-۱-۳-۲-۲-۲-۱ حفظ دین
- ۶۱ ..... ۲-۱-۳-۲-۲-۲-۱ حفظ نفس
- ۶۳ ..... ۳-۱-۳-۲-۲-۲-۱ حفظ عقل
- ۶۴ ..... ۴-۱-۳-۲-۲-۲-۱ حفظ نسل
- ۶۵ ..... ۵-۱-۳-۲-۲-۲-۱ حفظ اموال
- ۶۸ ..... ۲-۳-۲-۲-۲-۱ نوع دوم: مقاصد حاجیات
- ۶۹ ..... ۳-۳-۲-۲-۲-۱ نوع سوم: مقاصد تحسینیات

- ۷۰ ..... ۱-۲-۲-۳-۴. نوع چهارم: مقاصد تکمیلیات
- ۷۳ ..... فصل دوم: ظرفیت سنجی ادله اجتهادی در بیان مقاصد الشریعه
- ۷۴ ..... مقدمه
- ۷۴ ..... ۱-۲. بخش اول: رابطه مقاصد و کتاب
- ۷۶ ..... ۲-۲. بخش دوم: رابطه مقاصد شریعت با سنت
- ۷۷ ..... ۳-۲. بخش سوم: ارتباط مقاصد با اجماع
- ۷۸ ..... ۴-۲. بخش چهارم: نسبت میان مقاصد الشریعه و قیاس
- ۷۸ ..... ۱-۴-۲. تعریف قیاس
- ۸۰ ..... ۲-۴-۲. رابطه قیاس و مقاصد شریعت
- ۸۳ ..... ۳-۴-۲. جایگاه قیاس در فقه شیعه
- ۸۵ ..... ۵-۲. بخش پنجم: نسبت میان مقاصد الشریعه و قواعد فقهی
- ۸۵ ..... ۱-۵-۲. تعریف قواعد فقه
- ۸۵ ..... ۲-۵-۲. رابطه قواعد فقهی و مقاصد شرعی
- ۸۶ ..... ۶-۲. بخش ششم: اندیشه استحسان و مقاصد شریعت
- ۸۶ ..... ۱-۶-۲. تعریف استحسان
- ۸۸ ..... ۲-۶-۲. ارتباط مقاصد شرعی با استحسان
- ۸۹ ..... ۷-۲. بخش هفتم: مصالح مرسله و مقاصد الشریعت
- ۸۹ ..... ۱-۷-۲. مصالح مرسله در فقه اهل سنت
- ۹۱ ..... ۲-۷-۲. اختلاف در حجیت مصالح مرسله

۸۲-۸	بخش هشتم: نسبت میان مقاصد الشریعه و سد ذرائع	۹۳
۸۲-۱	مفهوم سد ذرائع	۹۳
۸۲-۲	مثال‌های فتح ذرائع	۹۴
۸۲-۳	مثال‌های سدّ ذریعه	۹۴
۸۲-۴	ارتباط مقاصد شرعی با سد ذرائع	۹۵
۹۹	فصل سوم: ادوار و زمینه‌های تطور جایگاه مقاصد الشریعه در تاریخ فقه	۹۹
۱۰۰	مقدمه	۱۰۰
۱۰۱-۳	بخش اول: زمینه‌های تطور اجتهاد	۱۰۱
۱۰۱-۳-۱	امر به اجتهاد در لسان روایات	۱۰۱
۱۰۱-۳-۲	دیدگاه فقها درباره تحول اجتهاد	۱۰۳
۱۰۱-۳-۳	نظریه تکامل اجتهاد	۱۰۵
۱۰۷-۳	بخش دوم: ادوار تطور فقه امامیه	۱۰۷
۱۰۲-۳-۱	دوره اول: عصر نشاط حدیث	۱۰۹
۱۰۲-۳-۲	دوره دوم: عصر اسلوب دار شدن اجتهاد	۱۱۰
۱۰۲-۳-۳	دوره سوم: عصر رکود و تقلید	۱۱۲
۱۰۲-۳-۴	دوره چهارم: عصر تجدید حیات فقهی	۱۱۳
۱۰۲-۳-۵	دوره پنجم: عصر ظهور اخباری‌گری	۱۱۴
۱۰۲-۳-۶	دوره ششم: عصر نشاط فقهی	۱۱۵
۱۰۲-۳-۷	دوره هفتم: عصر ابداع فقهی	۱۱۶

- ۸-۲-۳. دوره هشتم: کمال ابداعات اصولی ۱۱۸
- ۹-۲-۳. دوره نهم: عصر استقرار حکومت فقهی ۱۱۹
- ۳-۳. بخش سوم: ادوار و زمینه‌های تطور فقه اهل سنت ۱۲۰
- ۱-۳-۳. ادوار فقه اهل سنت ۱۲۰
- ۱-۱-۳-۳. دوره اول: عصر صحابه و تابعین ۱۲۱
- ۲-۱-۳-۳. دوره دوم: عصر ظهور مذاهب فقهی ۱۲۲
- ۳-۱-۳-۳. دوره سوم: عصر انحصار مذاهب ۱۲۲
- ۴-۱-۳-۳. دوره چهارم: عصر رکود فقهی ۱۲۵
- ۵-۱-۳-۳. دوره پنجم: عصر بازگشت تلاش فقهی ۱۲۶
- ۶-۱-۳-۳. دوره ششم: عصر احیای مجدد باب اجتهاد ۱۲۶
- ۴-۳. بخش چهارم: ادوار و زمینه‌های تطور اصول فقه ۱۲۷
- ۱-۴-۳. جایگاه مقاصد در اصول فقه ۱۲۸
- ۲-۴-۳. دوره تأسیس ۱۳۰
- ۳-۴-۳. دوره تدوین ۱۳۰
- ۴-۴-۳. دوره تکامل ۱۳۲
- ۵-۴-۳. دوره رکود ۱۳۳
- ۶-۴-۳. دوره رونق دوباره ۱۳۴
- ۷-۴-۳. دوره اصولی شیخ انصاری ۱۳۴
- ۵-۳. بخش پنجم: ادوار و زمینه‌های تطور مقاصد الشریعه ۱۳۵

- ۱۳۵-۳-۱. سیر تطور پیدایش مقاصد شریعت ۱۳۵
- ۱۳۵-۳-۱-۱. جایگاه مقاصد شریعت در میان علوم اسلامی ۱۳۵
- ۱۳۸-۳-۱-۲. تعابیر گوناگون از مقاصد شریعت ۱۳۸
- ۱۳۹-۳-۱-۳. استقلال مقاصد شریعت ۱۳۹
- ۱۴۰-۳-۱-۴. مقاصد شرعی در فقه صحابه و تابعین ۱۴۰
- ۱۴۱-۳-۱-۵. مقاصد شرعی در دوره کبار تابعین ۱۴۱
- ۱۴۲-۳-۲. زمینه‌های تطور جایگاه اجتهاد مقاصدی در فقه امامیه ۱۴۲
- ۱۴۸-۳-۲-۱. دلایل مهجوریت علم مقاصد شریعت در فقه شیعه ۱۴۸
- ۱۴۹-۳-۲-۲. واکاوی برخی از چالش‌های پیش روی رویکرد مقاصدی ۱۴۹
- ۱۵۷-۳-۲-۳. فصل چهارم: شیوه‌های کشف و تأثیر مقاصد شریعت در اجتهاد ۱۵۷
- ۱۵۸-۴-۱. بخش اول: شیوه‌های کشف مقاصد شریعت در اجتهاد و تفقه ۱۵۸
- ۱۵۸-۴-۱-۱. امکان کشف و استخراج مقاصد شریعت ۱۵۸
- ۱۵۹-۴-۱-۱-۱. رویکرد فقهای امامیه در کشف مقاصد ۱۵۹
- ۱۶۰-۴-۱-۱-۲. روش‌های کشف مقاصد شریعت ۱۶۰
- ۱۶۱-۴-۱-۱-۲-۱. آیات ۱۶۱
- ۱۶۲-۴-۱-۱-۲-۲. روایات ۱۶۲
- ۱۶۳-۴-۱-۱-۲-۳. ادله عقلی ۱۶۳
- ۱۶۴-۴-۱-۱-۲-۴. استقرا ۱۶۴
- ۱۶۵-۴-۱-۱-۲-۵. مناسبت ۱۶۵

- ۱۶۷.....۴-۱-۱-۲-۶. سبر و تقسیم
- ۱۶۸.....۴-۱-۱-۲-۷. الغای خصوصیت
- ۱۶۸.....۴-۱-۱-۲-۸. تنقیح مناط
- ۱۶۹.....۴-۱-۱-۲-۹. تخریج مناط
- ۱۶۹.....۴-۱-۱-۲-۱۰. تحقیق مناط
- ۱۷۰.....۴-۱-۱-۲-۱۱. تعبيرات مشعر به مقاصد
- ۱۷۱.....۴-۱-۱-۲-۱۲. امر و نهی ابتدایی
- ۱۷۱.....۴-۱-۱-۲-۱۳. سکوت شارع
- ۱۷۲.....۴-۱-۱-۲-۱۴. دلالت ایما
- ۱۷۳.....۴-۱-۱-۲-۱۵. دوران
- ۱۷۳.....۴-۱-۲. منابع کشف مقاصد شریعت
- ۱۷۳.....۴-۱-۲-۱. قرآن کریم
- ۱۷۵.....۴-۱-۲-۲. سنت
- ۱۷۷.....۴-۱-۲-۳. اجماع
- ۱۷۷.....۴-۱-۲-۴. عقل
- ۱۷۸.....۴-۱-۲-۵. استقراء
- ۱۷۸.....۴-۱-۲-۶. اعتدال در تکلیف
- ۱۷۹.....۴-۱-۲-۷. کشف ملاک
- ۱۸۰.....۴-۲. بخش دوم: شیوه های تأثیر مقاصد شریعت در اجتهاد و تفقه

- ۱-۲-۴. استخراج قواعد فقهی به وسیله مقاصد شریعت ۱۸۱
- ۲-۲-۴. استنباط مستقیم حکم فقهی به وسیله مقاصد شریعت ۱۸۱
- ۳-۲-۴. جایگاه مقاصد شارع در برداشت‌های مختلف از متون دینی ۱۸۲
- ۴-۲-۴. مخالفت با مقاصد شارع قرینه‌ای بر حمل روایت بر تقیه ۱۸۳
- ۵-۲-۴. مخالفت با مقاصد شارع، باعث انصراف از ظاهر دلیل و مانع انعقاد اطلاق می‌گردد ۱۸۳
- ۶-۲-۴. مخالفت با مقاصد شارع، باعث تقیید و تخصیص ادله ۱۸۴
- ۷-۲-۴. مخالفت با مقاصد شارع، قرینه‌ای بر عدم صدور روایت برای بیان حکم دائمی ۱۸۴
- ۸-۲-۴. مخالفت با مقاصد شارع، قرینه‌ای بر حمل بر غیر الزام ۱۸۵
- ۹-۲-۴. مخالفت با مقاصد شارع، مانع انعقاد اطلاق ۱۸۵
- ۱۰-۲-۴. مخالفت با مقاصد شارع، موجب اجتناب از افتاء ۱۸۵
- ۱۱-۲-۴. مخالفت با مقاصد شارع، یکی از قراین نفی اعتبار روایت ۱۸۶
- ۱۲-۲-۴. مقاصد شارع، به منزله دلیل حاکم است و بر ادله لفظیه تقدم و حکومت دارد ۱۸۷
- ۱۳-۲-۴. مقاصد شارع، قرینه‌ای برای شناخت موضوع واقعی حکم (توسعه یا تضییق) ۱۸۷
- ۱۴-۲-۴. موافقت با مقاصد شارع معیاری بر کارآمدی در اجتهاد ۱۸۸
- ۱۵-۲-۴. موافقت با مقاصد شارع، باعث حمل بر قضیه حقیقیه ۱۸۹
- ۱۶-۲-۴. موافقت با مقاصد شارع، تقویت کننده فهم حکم الزامی ۱۸۹
- ۱۷-۲-۴. موافقت با مقاصد شارع، یکی از مرجحات به هنگام تراحم ۱۹۰
- ۱۸-۲-۴. موافقت با مقاصد شارع، یکی از مرجحات در هنگام تعارض ادله ۱۹۱
- ۱۹-۲-۴. موافقت با مقاصد شریعت قرینه‌ای بر صدور خبر ضعیف ۱۹۲

- ۲-۲۰. موافقت با مقاصد شریعت، شرط اعتبار روایت ۱۹۳
- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری نهایی ۱۹۵
- اجتهاد مقاصدی ۱۹۶
- مصلحت سنجی ۱۹۶
- اجتهاد ۱۹۸
- ادوار فقه ۱۹۹
- قیاس و مقاصد شریعت ۱۹۹
- منابع کشف مقاصد شریعت ۲۰۰
- شیوه‌های اعمال مقاصد شریعت ۲۰۱
- ابواب مقاصدی ۲۰۱
- فهرست منابع ۲۰۳

فصل اول:

کلیات و مفاهیم

۱-۱. بخش اول: کلیات

مقدمه

مسیر تطور اجتهاد اسلامی و مقتضیات فتح باب اجتهاد موجب می‌شود که مقوله اجتهاد ربطی به معیارهای سابق به نحو لزوم نداشته باشد، بلکه همیشه معیارهای سابق را مورد اجتهاد مجدد قرار بدهیم، بنابراین ضروری است معیارهای اجتهاد مناطی را فراتر از اجتهاد در الفاظ توسعه دهیم. اجتهاد مناطی موجب عبور از ظاهر لفظ به ماوراء اللفظ بدون اینکه حرمت ظهور لفظی شکسته شود، بلکه عبور از ظاهر و رسیدن به وراء الظاهر یک نوع کار عرفی محسوب می‌شود. علت اصلی طرح مسائل قیاس این اندیشه بود که نصوص و ادله محدود هستند و در مقابل وقایع نامحدود هستند اما این دیدگاه در واقع اعتراف به این است که حتی با قیاس فقهی نمی‌توانیم به حکم برخی از وقایع و مسائل مستحدثه برسیم، تناسب با زمان، مکان، مسائل اجتماعی و گستره علوم موجب تحول اجتهاد شده است و نوآوری در استنباط و یا از نو استنباط کردن و یا با ابزار نو استنباط کردن و یا ابزار قدیم را نو کردن برای مسائل نو سبب طرح مقاصد شریعت شده است. تبیین علوم مقاصدی در یافتن احکام نوازل و قضایای واقعه نیاز به روشنگری و بررسی بیشتر دارد.^۱ اجتهاد مقاصدی بر اندیشه همیشگی بودن شریعت اسلام تأکید دارد و اینکه هیچ شریعت جدیدی بعد از شریعت اسلام وضع نخواهد شد؛ لازمه این اعتقاد، وجود اهداف و معانی معتبر و معقولی است که شارع مقدس آن‌ها را لحاظ کرده باشد و این معانی، همان مقاصد شریعت هستند.

مقاصد شرعی در عصر حاضر بیش از گذشته مورد توجه و عنایت قرار گرفته، چه به اعتبار تحقیق، پژوهش باشد و چه به لحاظ تألیف و تدوین؛ اما باید به این نکته نیز توجه داشت که مقاصد شرعی همواره با چالش‌های درونی و بیرونی مواجه بوده است؛ لذا بر محققان و دانش‌پژوهان واجب است تا مفاهیم و ضوابط مقاصد شرعی را مورد بررسی قرار دهند و با تفسیرها و تأویل‌های نادرست و سطحی‌نگری در نصوص مبارزه نمایند. مقاصد

۱. عزّین عبدالسلام، القواعد الصغری: ص ۶.

الشَّریعه در اهل سنت و تنقیح مناط یا ملاکات احکام، در امامیه به دنبال آن است که غایات و حکمت‌های مصلحت‌خواهانه‌ای تشریح احکام را دلیل و علت حکم قرار دهد و حتی به فراتر از آن موضوع نیز تعمیم دهند و حکم مسائل جزئی فاقد نص در ابواب مختلف فقه را از طریق مقاصد جزئی یا تنقیح مناط، به دست آورند. هر دو گرایش فقهی امامیه و اهل سنت، خاستگاه مقاصد شرع را مصالح و مفاسد می‌دانند.

۱-۱-۱. بیان مسئله

مقاصد، همان فن استخراج مناط و بیان علت، برای فتوا در امور فاقد نص است. ظاهراً اجتهاد مقاصدی از واژه‌های نوظهور در تفکر شیعه است؛ اما با دقت در مفاهیم و عبارات فقه شیعه می‌توان به این نتیجه رسید که تعبیر و ادبیات در بین عالمان شیعه در طی ادوار مختلف اجتهاد و فقاہت شیعه دچار تطور شده است. در واقع با عنایت به این تغییر، تحولات و تطورات اجتهاد مقاصدی کشف‌شده و میزان تقویت و تشدید تأثیر مقاصد شریعت در طول تاریخ اجتهاد شیعه آشکار می‌گردد. ردپای علوم مقاصدی را در میان الفاظی امثال: حکمت، علت، ملاکات، مصلحت، مفسده و مقصد شارع، غایت، اسرار شرع، نفی ضرر، دفع اذی، ازاله مشقت، منع تعنت و تشدید، مبالغه، تعمق، تیسیر، تخفیف، رفع حرج و اجتهاد مقاصدی در چهارچوب اندیشه مقاصدی شکل می‌گیرد؛ بنابراین در مرحله نخست باید دید اجتهاد چیست و چه تعریفی دارد و محدوده اجتهاد تا کجاست و از سویی اساس اجتهاد کدام است و از همه مهم‌تر حاصل اجتهاد چیست و اقسام اجتهاد کدام است. اندیشه مقاصدی از صدر اسلام مورد توجه فقها و مجتهدین بوده است؛ این روش بی‌آنکه مستقلاً خوانده یا تدوین شود، در فقه و به‌عنوان قواعد فقهی و یا اصول فقه به کار می‌رفته است. آنچه به‌تازگی تحقق یافته، تنها تدوین و قرائت آن است. اصول و فروع مقاصد شریعت مبتنی بر قیاس است، پیدایش و گسترش و تدوین علوم مقاصدی در میان اهل سنت این درهم تنیدگی را بیشتر کرده است. برخی از اصولی‌ها بر این دیدگاه هستند که دلیل مبتنی بودن قیاس بر مقاصد این است که مقاصد در واقع همان علت در حکم است که میان اصل و فرع مشترک هستند؛ زیرا خداوند متعال هیچ حکمی را تشریح نکرده است مگر آن‌که در آن مصلحتی از مصالح وجود دارد بنابراین در موضوعاتی

۱. جناتی، «جایگاه قیاس در منابع اجتهاد»، ص ۲۶.

که نصی از جانب شارع در آن موضوعات نیست حکمت و عدالت خداوند مقتضی این است که این موضوعات در حکم مساوی با موضوعاتی باشند که در علت یکسان هستند این تساوی در حکم به علت تحقق مصلحتی است که مقصود شارع بوده از تشریح احکام^۱.

علل تطور فقه فراتر از زندگینامه مجتهدان است؛ برای امکان تدوین سیر تاریخی تحلیلی فقه، ابتدا باید جزء جزء حوادث تاریخ فقه و هر یک از عوامل مؤثر بر آن را ثبت کرد سپس با انتزاع کلیات تاریخی به ادوار و مکاتب فقه و اجتهاد رسید در این صورت می‌توان علل تحولات ادوار مختلف را یکی پس از دیگری مورد بحث و بررسی قرارداد؛ بنابراین برای تحلیل ادوار فقه باید تکامل پدیده‌ها و عوامل محیطی و زمانی را با یکدیگر مورد مقایسه قرارداد. اجتهاد، به‌عنوان ابزار مناسب و مشروع پیدایش فقه سبب می‌شود بر اساس آن بین رویدادهای تازه و فقه اسلامی همگامی به وجود آورد، زیرا تحول اندیشه فقها، معلول تحول کمیت و کیفیت بینش و تفکر آنان و نیز گسترش موضوعات مستحدثه و نوپدید است.

هرچند تناسب بازمان، مکان، مسائل اجتماعی و گستره علوم موجب تحول اجتهاد شده است و نوآوری در استنباط و یا از نو استنباط کردن و یا با ابزار نو استنباط کردن و یا ابزار قدیم را نو کردن برای مسائل نو سبب طرح مقاصد شریعت شده است؛ اما باید بسیار احتیاط کرد که دچار التقاط، تحمیل شهورات نفسانی و بدعت و رای بر قرآن و فقه و احداث فقه جدید مغایر با دین الهی نشویم. لذا باید دید فقه مقاصدی به چه معناست و ارکان آن کدامند؟ رابطه اجتهاد مقاصدی با دیگر ادله کشف قواعد مقاصد الشریعه چیست و ظرفیت‌های ادله اجتهادی برای بیان مقاصد کدامند؟ کدام یک از مذاهب فقهی از این روش فقهی بهره جسته‌اند؟ مخالفان و موافقان آن کدامند و هر کدام از آن‌ها چه دلایلی برای دیدگاه‌های خود دارند؟ تاریخچه شروع آن از چه زمانی بوده و تاکنون چه تحولات و تطوراتی در آن به وجود آمده؟ فقه مقاصدی در عمل امکان استفاده از چه شیوه‌های برای کشف و تأثیر مقاصد شریعت برای تحقق در موضوعات در اجتهاد دارد؟

این تحقیق پژوهشی با رویکرد توصیفی تحلیلی و بررسی آثار مکتوب و دیجیتال به دنبال بررسی ابعاد متعدد موضوع برای پاسخ به سؤالات فوق و امثال آن‌هاست. لذا در این رساله تلاش بر این خواهد بود که مفهوم

۱. عبدالوهاب خلاف، اصول فقه: ص ۵۸.

اجتهاد مقاصدی و ارکان و ضوابط آن تبیین و به صورت منضبط گردآوری شده و ظرفیت هریک از ادله اجتهادی برای بیان مقاصد سنجیده شود.

۱-۲. هدف پژوهش

هدف اصلی این پژوهش تحقیق و بررسی این واقعیت است که احکام فقهی چه در زمان تشریح و چه در زمان فقه روایی و چه در دوران فقه فتوایی مبتنی بر ملاکات و مصالح و مفسد بوده‌اند و در حالتی مقاصد شارع لحاظ شده است؛ حتی زمانی که تمسک به نصوص شدت گرفته، بازهم چون بنای نصوص بر عقلانیت و وجود ملاکات بوده است، لذا احکام نیز مبتنی بر همان ملاکات بوده‌اند.

علاوه بر این برخلاف نظر برخی صاحب نظران که منشأ اجتهاد مقاصدی را در بیرون از مرزهای اجتهاد شیعی جستجو می‌کنند، نشان داده خواهد شد که اجتهاد مقاصدی به معنای صحیح ریشه در اسلام و آموزه‌های ائمه اطهار (ع) دارد و نباید آن را بیرون از مرزهای تفکر شیعی جستجو کرد. هرچند ادبیات بیان آن به عنوان یک علم مدون متفاوت بوده است؛ و مخالفت‌هایی که با این نوع از کشف احکام شده است در واقع متوجه انکار استقلال عقل در کشف مقاصد بوده است و شامل کشف ملاکات و مقاصد از نصوص معتبر شرعی نمی‌شود. برای رسیدن به این هدف لازم است نسبت مقاصد شریعت با منابع استنباط نیز تبیین شود و نیز شیوه‌های کشف و تأثیر مقاصد شریعت جزو اهداف فرعی تحقیق است.

۱-۳. پرسش اصلی پژوهش

اندیشه اجتهاد مقاصدی در مقایسه با شیوه‌های متداول در طول تاریخ فقه امامیه چه جایگاهی در کشف احکام و اجتهاد داشته است؟

۱-۱-۴. پرسش‌های فرعی پژوهش

۱. مراد از اجتهاد مقاصدی چیست و چه ملاک‌هایی دارد؟

۲. چه نسبتی میان ادله اجتهاد مقاصدی و سایر ادله اجتهادی مؤثر در پیدایش فقه وجود دارد؟

۳. سیر تطور اجتهاد مقاصدی و ملاکات و دلایل آن‌ها در طول تاریخ چیست؟

۴. کشف و تأثیر مقاصد شریعت در اجتهاد و تفقه چگونه ممکن است؟

۱-۱-۵. فرضیه اصلی پژوهش

این پژوهش پس از مسلم فرض کردن این مسئله است که اوامر الهی مصالح و مفاسدی دارد و احکام شرعی از مصالح و مفاسد ذاتی پیروی می‌کند؛ زیرا اندیشه مقاصدی مبتنی بر اندیشه‌های اعتزالی است؛ یعنی باور به اینکه احکام مقاصدی دارند و مقاصد نیز مشتمل بر احکام هستند. به عبارتی باور به سطحی از مصلحت و مفاسد در احکام لازم است تا فقیه بتواند مقصد گرا باشد. درواقع، فقه مقاصدی یا رویکرد مقاصدی بر یک مبنای اعتزالی راست می‌آید که معتقد است در ورای احکام، مصالح و مفاسدی وجود دارد. اگر کسی اشعری باشد و کل مقاصد تشریعات الهی را یک مسئله بداند و آن‌هم آزمایش انسان باشد، دیگر به یک معنا اعتقاد به مقاصد معنا ندارد؛ زیرا در تلقی اشعری از مصالح و مفاسد گفته می‌شود: کل شریعت برای آزمایش انسان است. در این رویکرد اوامر و نواهی خداوند به واقعیاتی دارای بنیاد و مبنا نظر ندارند؛ اوامر و نواهی ظاهری هستند و تنها برای آزمایش انسان جعل و تشریح شده‌اند. در اندیشه مقاصدی احکام از ابتدای وضع و صدور و تبیین خالی از حکمت‌ها و مصالح و غایات نبوده‌اند و همه احکام وضع شده توسط شارع مقدس مبتنی بر ملاکات و مقاصدی هستند که در صورت کشف و تطبیق و تعمیم مبتنی بر ضوابط معین و قطعی اماکن تعمیم احکام در مسائل جدید نیز وجود دارد. البته توجه به این نکته ضروری است که امکان کشف مقاصد احکام نیز در طول تاریخ خود دارای تطوراتی هستند که متناسب با زمان و مکان و تکامل انسان امکان سنجش اجتهاد مقاصدی را فراهم می‌کند. اجتهاد مقاصدی با توجه به مبانی اندیشه‌های کلامی تفکر امامیه به معنای اجتهاد مبتنی بر توجه به مقاصد شریعت از آغاز موجود بوده و به تدریج رشد کرده است؛ این رشد و تطور تابعی از رشد و تطور عقلانی

در احوال فقه شیعه بوده است. از دیگر سو اگر نظریه‌ای در مورد غایات شریعت در کل ابواب یا غایات شریعت در ابواب خاصی مثل معاملات، نداشته باشیم به فقه کارآمد یا فقه قابل‌سنجش عینی نمی‌رسیم.

۱-۱-۶. فرضیه‌های فرعی پژوهش

۱. اندیشه اجتهاد مقاصدی با بررسی ملاک‌ها و دلایل؛ می‌تواند در کنار انواع مختلف اجتهاد از جمله:

اجتهاد لفظی، اجتهاد تفریعی و اجتهاد تطبیقی و..... روشی جهت کشف احکام شرعی قرار گیرد.

۲. اجتهاد مقاصدی مبتنی بر کتاب، سنت، عقل و اجماع است و با تکیه بر نصوص به و ادله متناسب با هریک به کشف ملاکات احکام خواهد پرداخت.

۳. در هر دوره‌ای که اجتهاد مبتنی بر مبانی اصولی و عقلی قوت گرفته است صدور احکام فقهی مبتنی بر مصالح کثرت بیشتری پیدا کرده است.

۴. پویایی شریعت اسلام وابسته به امکان شناخت ملاکات احکام به‌ویژه در قرآن است.

۱-۱-۷. پیش‌فرض‌های ضروری پژوهش

پیش‌فرض‌ها گزاره‌های خاص و ضروری‌اند که این پژوهش به بررسی آن‌ها نمی‌پردازد بلکه درستی آن‌ها را مفروض گرفته و پژوهش بر پایه‌ی آن‌ها بنا می‌شود.

۱. جامعیت و کمال شریعت و اصل وجود تکلیف در اعمال شرعی.

۲. ابتناء احکام بر مبادی و ملاکات نفس‌الامری است. (کشف ملاکات با فرض وجود امکان‌پذیر است).

۳. تبعیت ظواهر اوامر الهی و احکام از مصالح و مفاسد؛ فی‌الجمله نفس‌الامری است.

۴. حجیت دلیل عقلی قطعی.

۵. عدم حجیت ظن مطلق در استنباط احکام.